

HASANKEYF KALESİ'NDEN ÜÇ KONUT ÖRNEĞİ

THREE HOUSE EXAMPLES FROM HASANKEYF CASTLE

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 23 Ocak 2022	Received: January 23, 2022
Hakem Değerlendirmesi: 31 Mayıs 2022	Peer Review: May 31, 2022
Kabul: 23 Ağustos 2022	Accepted: August 23, 2022

DOI : 10.22520/tubaked2022.26.012

Şerif TÜMER*

ÖZET

Yaklaşık 110 dönümlük bir alana yayılım gösteren Hasankeyf Kalesi gerek İslâm öncesi gerekse İslami dönemde önemli bir yerleşme olma durumunu korumuştur. İç kalede kesintisiz olarak devam eden yerleşim 1970 yıllarına kadar sürmüş, sonrasında halkın “aşağı şehir” olarak da adlandırdığı ve günümüzde baraj suları altında kalan alanda, Hasankeyf Kalesi surlarının dışında yaşam devam etmiştir. Günümüzde iç kalede aktif yaşam olmamakla beraber konutlar dönemin birer hatırası olarak kısmen yıkılmış kısmen de ayakta, varlıklarını içinde insanlar olmadan sürdürmektedir. Kalede yapılan incelemelerde yapım tekniği açısından üç konut türü ile karşılaşılmıştır. Bunlardan ilki kaya oyma konutlar, ikincisi taş malzemenin kullanımıyla inşa edilmiş yığma konutlar, üçüncüsü ise kaya oyma ve yığmanın bir arada kullanıldığı bileşik yapı türüdür. Kaya oyma konutlar bölgedeki ve Anadolu'daki benzer örnekler açısından değerlendirildiğinde İslami dönem öncesine ait olduğu izlenimini vermekle beraber üzerlerinde bir tarih ibaresi, yazı, sembol, motif ya da kitabe gibi yapı künyesine yönelik belge niteliğindeki ipuçlarının bulunmaması bizi tarihlendirme noktasında şimdilik daha temkinli hareket etmeye itmektedir. Yığma konutlar kalede yaşamış insanların sözlü ifadelerinden hareketle erken Cumhuriyet dönemine tarihlendirilebilir. Bileşik yapı (kaya oyma ve yığma) esaslı konutlar ise kullanılan Türk ve İslâm dönemi devşirme malzemelerinden hareketle kaya oymalara yığma eklemelerinin yapıldığı dönemlere tarihlendirilebilir. Çalışmada bu yapı türleri birer örnekle ile ele alınarak tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hasankeyf Kalesi, Kaya oyma konut, Geleneksel konut, Kırsal mimari, İç kale yerleşmesi.

* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.

e-posta: serif_tumer@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-0108-9647

Bu makalenin hazırlanmasına izin veren Hasankeyf Kalesi kazı başkanı Doç. Dr. Zekai ERDAL ile arazi çalışmam esnasında yardımlarını gördüğüm Arş. Gör. Hande Nur GÜLEÇOĞLU, Doktorant İlker GÜMÜŞ ve Uzman Yaşar GÜLBİÇİN'e teşekkürler. Görseller 2021 yılının Ağustos ayına aittir.

ABSTRACT

Spreading over an area of approximately 110 decares, Hasankeyf Castle preserved its status as an important settlement both in pre-Islamic and Islamic periods. The settlement, which continued uninterruptedly in the inner castle, lasted until the 1970s, and then life continued outside the walls of Hasankeyf Castle in the area called the " outer castle settlement" by the people and which is now flooded by the dam. Although there is no active life in the inner castle today, the houses are partly destroyed and partly standing as a memory of the period, continuing their existence without people. In the examinations made in the castle, three types of residences were encountered in terms of the construction system. The first of these is the masonry houses built with the use of stone materials, the second is the rock-carved houses, and the third is the type in which rock carving and masonry are used together. When the rock-carved dwellings are evaluated in terms of similar examples in the region and Anatolia, they give the impression that they belong to the pre-Islamic period, but the absence of documentary clues such as a date inscription, writing, symbol, motif or inscription on them pushes us to act more cautiously at the point of dating for now. The masonry houses can be dated to the early Republican periods based on the verbal expressions of the people who lived in the castle. On the other hand, compound (rock-carved+masonry) based houses can be dated to the periods when masonry additions to the rock carvings were made, based on the Turkish and Islamic period spolia materials. In the study, these building types will be introduced with an example.

Keywords: Hasankeyf Castle, Rock-carved house, Traditional house, Rural architecture, Citadel settlement.

GİRİŞ

Hasankeyf Kalesi, Dicle Nehri'ne hakim bir noktada yer almaktadır. Mardin ve Batman şehirlerinin geçiş güzergahı üzerinde kurulmuş olan kalenin su kaynağına yakın olması hem suya ulaşılabilirlik hem de suyun kontrolü açısından önem arz etmiştir. Korunaklı bir mimariye sahip olan Hasankeyf iç kalesi, ulu cami etrafında meydana gelen yerleşim ile varlığını yüzyıllarca devam ettirmiştir. Kalede son bir kaç on yıl öncesine kadar yaşam devam etmekte iken halk zamanla şuan baraj suları altında kalmış olan şehirde iskan edilmiştir.

İç kalede teras şeklinde inşa edilen konutların yerleşim düzeni, topoğrafyanın bir sonucudur. Ulu caminin güney yönünde yoğunlaşan ve yine güney hattında devam eden yerleşim bu haliyle bir tercihten ziyade topoğrafyanın zorlamasıdır. Topoğrafya şartlarını lehine çeviren halk, kaya oyma konutların üzerine inşa ettikleri yığma konutlar ile de coğrafyadan istifade etmişlerdir. Konutlar aynı zamanda geleneksel konut mimarisinin doğayla uyumluluk ilkesinin de güzel bir örneğidir.

Hasankeyf İç kalesinde yer alan konutlar inşa tekniği, malzeme ve malzemenin kullanımı açısından çeşitlilik arz etmektedir. Bu çalışmada iç kalede karşılaşılan üç farklı yapıım sisteminden birer konut ele alınarak tanıtılacak, böylelikle kalenin genel konut mimarisi açısından ana hatları belirlenecektir. Özellikle kaya oyma konut açısından oldukça zengin olan iç kale yine kaya oyma yöntemiyle yapılmış mescid ve kilise örneklerine de sahiptir. Estetik arayışın ikinci planda olduğu bu konutlar eklentileri itibariyle hayvancılığın temel geçim kaynağı olduğuna işaret eder. Bu açıdan bakıldığında, insanların pratik inşa yöntemleri ile kendi evlerini inşa ettikleri geleneksel halk yapı sanatının örneklerinden olan bu konutlar tarım ve hayvancılığa yönelik eklenti ve müstemilatları ile aynı zamanda kırsal mimari örnekleri olarak da tanımlanabilir.

HASANKEYF KALESİ'NDEKİ YERLEŞİMİN TARİHÇESİ

Batman iline bağlı Hasankeyf ilçesi¹ yaşamak için temel gereksinim olan suyun yani Dicle Nehri'nin kenarında kurulmuş olması sebebiyle erken dönemlerden itibaren tarih sahnesinde yer almış önemli bir yerleşimdir. Günümüzde Ilısu Barajı suları altında kalmış olan

aşağı şehirde (Foto. 1) yer alan Hasankeyf Höyük'te yapılan kazılar neticesinde radyokarbon ölçümlerine de dayanılarak M.Ö. 10 000 yıllarına dayanan tarihi bir geçmişten rahatlıkla söz edilebilmektedir (Miyake, 2012, s.3-6; Kozbe, 2017, s.9). Çanak çömleksiz neolitik dönem, Demir Çağı ve Hellenistik Döneme ait bulgu ve buluntular kalenin dışındaki yerleşimin tarihçesi hakkında net bilgiler edinebilmemize olanak sunar (Miyake, 2012, s.3-7).

Fotoğraf 1. Hasankeyf Kalesi yerleşiminin genel görünümü(Kazı Arşivi'nden) / General view of Hasankeyf Castle settlement (Excavation from Archive)

Hasankeyf'in güneyinde yer alan Hasankeyf Kalesi (Foto.1) Ortaçağ'ın önemli yerleşim merkezlerindedir. Stratejik konumu itibariyle ona sahip olmak isteyen medeniyetlerin sık sık karşı karşıya geldiği ve bu bağlamda oldukça fazla el değiştiren bir yerleşme durumundaydı. Hasankeyf Kalesi'ndeki yerleşimin tarihçesini M.S. 4. yüzyıldan itibaren takip edebilmekteyiz (Kozbe, 2017, s.2). Bir Roma garnizonu olan iç kalede, iri blok taşlı temel seviyesi itibariyle Roma mimarisi kalıntısı olan Büyük Saray yapısı Roma döneminin en önemli kalıntısıdır. Kale'nin Asur dönemine kadar inen tarihi geçmişi ihtimaller dahilinde olsa da henüz bunu destekleyecek net bir bilgi, buluntu ya da kalıntıya şimdilik rastlanmamıştır².

İslâm'ın erken dönemlerinde Hasankeyf'in ilk fethi noktasında yeterli bilgi mevcut değildir (Mıynat, 2008, s.26-35). Sırasıyla Emevi, Abbasi, Hamdani, Mervani, Artuklu, Eyyubi, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevi yönetimleri altında kalan şehir 1517 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır (Kozbe, 2017, s.6-7). Şehir Türklerin hakimiyetine geçtikten sonra ciddi bir imar görmüş, günümüzdeki eserlerin çoğu da Türk-İslam döneminden kalmıştır.

¹ Hasankeyf ismi kaynaklarda çeşitli şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Süryani kaynaklarında şehrin ismi "Hesna Kephah/Hesna de Kephah", Ermeni kaynaklarında "Kentzy", Ortaçağ İslam kaynaklarında ise "Hısn Keyfa" olarak geçmektedir(Mıynat, 2008: 12). Süryanice "Kifo" kelimesinden türetildiği düşüncesi ile (Oğuzoğlu, 1997: 364) ismin "Kaya Kale" anlamında kullanıldığı düşünülmektedir(Zengin, 2001: 21-24; İsen, 2014: 9).

² 2021 yılı içerisinde Hasankeyf Kalesi kazı başkanı Doç. Dr. Zekai Erdal tarafından yürütülen çalışmalarda Demir Çağı'na tarihlendirilen bir eser ele geçirilmişse de katmandan çıkarılmadığı için taşıma yoluyla geldiği değerlendirilmektedir. Kazı sonuç raporu henüz yayımlanmadığından dolayı bilgiler kendisinden sözlü olarak edinilmiştir. Konu ile ilgili olarak: <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/hasankeyf-kazilarinda-3-bin-yil-onesine-ait-bulgulara-ulasildi/2444718>

Artuklular devrinde inşa edildiği kabul edilen Hasankeyf Ulu Camisi'nin (Uluçam, 2012, s.103-104; Boran, 2001, s.43; Arık, 2003, s.116) yerleşme açısından İslam şehirciliğinde gördüğümüz ulu cami etrafında şekillenen yapılaşmaya olanak sağladığı (Foto. 2) düşünülebilir.

Fotoğraf 2. Hasankeyf Ulu Camisi ve İç kalenin yeni Hasankeyf'den görünümü / *Hasankeyf Grand Mosque and the inner castle View from new Hasankeyf*

Kaya Oyma

Hasankeyf Kalesi'nin kuzeyinde yeni Hasankeyf'e bakan bu konut tümüyle kayanın oyulmasıyla meydana getirilmiştir. Geniş bir avlu içerisinden girişin sağlandığı konutun bahçesinde yine kaya oyulmuş, merdivenlerle iniş sağlanan bir de sarnıç (Foto. 3) yer almaktadır. Kayanın insan eliyle şekillenmiş olduğu duvarlardaki murç izlerinden anlaşılabilir. Hâlihazırda kazı evi deposu olarak istifade edilen konut 1970 yılına kadar aktif olarak kullanılmıştır. Son yıllarda yapılmış demir kapı ve konutun baraja bakan bir bölümüne demir parmaklık eklemelerinin dışında konutta ekme ya da özgünlüğünü bozacak bir kullanım söz konusu değildir. Konut içinde herhangi bir kitabe, simge, motif vb. gibi unsurlara rastlanmadığı için tarihlendirme noktasında net bir şey söylemek zordur. Konuta girişin sağlandığı cephe üzerinde iki adet niş açılmıştır. Giriş kapısının güneyinde belki de ocak olarak kullanılmış büyük bir niş ve kapının hemen yanında daha küçük, günlük kullanım eşyası ya da konuta girmeden hemen önce ayakkabı koymak için kullanıldığı aklı gelen ikinci bir niş yer alır. Düzgün olmayan konut plânı söz konusudur (Plân 1). Bu da belirli dönemlerde ihtiyaca göre genişletilebildiğini düşündürür. Konutun ilk halinin, günümüzdeki mevcut durumu olup olmadığını bu nedenle kestirmek zordur. Yaklaşık 2 m. genişliğindeki³ bir hol vasıtası ile kapıdan konut içine ulaşılmaktadır. Bu holün hemen solunda birbiriyle geçişi

Fotoğraf 3. Konutun avlusu, sarnıcı ve giriş kapısı / *Courtyard, cistern and entrance gate of the house*

Plân 1. Konutun plânı (Ş. Tümer/İ. Gümüş/Y. Gülbiçin) / *Plan of house*

Fotoğraf 4. Konut kapısı ve merdivenler / *House door and stairs*

olan iki oda yer almaktadır. Odalarda birer ocak ile nişler de yer alır (Foto. 5). Bu odalardan üçgene yakın bir biçim gösteren oda 235x500x450x400 cm. ebatlarında ve 210 cm. yüksekliğinde, dairevi biçimli olan oda ise 420x320 cm. çapraz ölçülü ve 280 cm. yüksekliğindedir. Konutun ortasında diğer odalarında açıldığı sofa konumundaki (Foto. 6) düşük kotlu mekâna merdivenler vasıtası (Foto. 4) ile inilir. Sekiz basamaklı merdivenin bağladığı mekânlar

³ Kaya oyma konutlar inşa yöntemi açısından belirli bir düzen ya da sisteme sahip olmadıkları için düzgün bir plân olgusu ile karşılaşılamamaktadır. Oda içi çapraz ölçüleri arasında çok ciddi farklar olmakla birlikte odaların yükseklikleri de birbirinden farklı olabilmektedir.

HASANKEYF KALESİ'NDEN ÜÇ KONUT ÖRNEĞİ

Fotoğraf 5. Giriş kapısının yanındaki oda / *The room near of entrance door*

Fotoğraf 7. Ocağın yanındaki zemin oyuğu / *Floor recess next to the hearth*

Fotoğraf 6. Odaların merkezi konumundaki mekân / *The place in the center of the rooms*

Fotoğraf 8. Hayvan bağlamak için oyulan duvar / *Wall carved for tying animals*

arasındaki kot farkı ise yaklaşık bir metredir. Bu mekânın hemen üzerinde baca şeklinde bir açıklık (Foto. 6) vardır. Bu açıklığın hemen altında yan yana oyulmuş beş adet niş yer almaktadır. Bu nişler konutlarda daha önce yaşamış insanların ifadesine göre et vb. yiyeceklerin saklanması için oyulmuştur. Bu nişlerin hemen altında yine kaya oyma bir ocak bulunur. Mekânın duvarlarında görülen is ve duman kaynaklı kararmalarda burada hem ocak bulunduğunu hem de bu mekânın aynı zamanda aşhane vazifesi gördüğünü düşündürmektedir. Ocağın hemen yanında su depolama işlevine hizmet ettiği düşünülen zemine oyulmuş bir oyuk (Foto. 7) yer alır. Diğer tüm odalarda görüldüğü gibi bu odada da hayvanların bağlanması amacıyla duvarlarda oyuklar (Foto. 8) oluşturulmuştur. Bu merkezi mekânın batı yönünde iki oda vardır. Bunlardan yarım daire biçimine yakın olan oda yaklaşık 170x170x130 cm., kare biçimli oda ise (Foto. 9) 230x230x235x185 cm. ebatlarındadır. Bu iki odanın arasında hol vazifesi gören birimden de (Foto. 9) konutun en batı ucundaki dikdörtgene yakın bir plân özelliği ile son oda (Foto. 10) konumlanır. Bu oda 440x290x270x260 cm. ebatlarında ve 180 cm. yüksekliğindedir. Oda içerisinde

Fotoğraf 9. Aralarından geçit verilen iki mekân / *Two spaces with passage between them*

günlük kullanım eşyalarının depolanması ve hatta yatma ihtiyacını da karşılayabilecek nitelikte bir niş yer alır. Nehre bakan yüzü ise açık olup son yıllarda demir bir korkuluk ile kapatılmıştır.

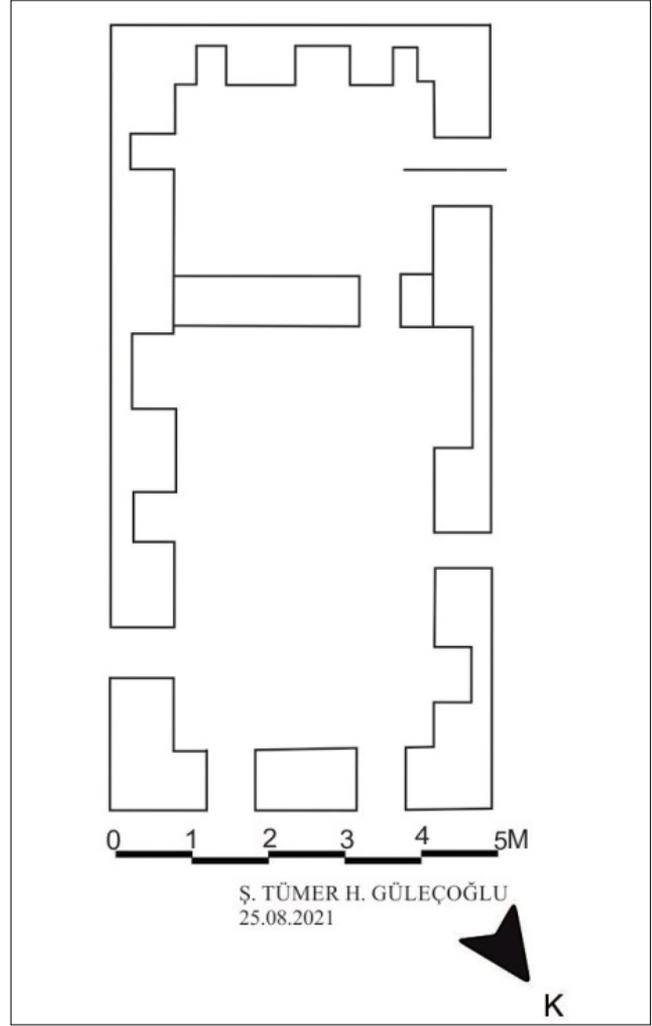
Fotoğraf 10. Konutun batı yönündeki son mekân / *The last place on the west side of the house*

Yığma

Hasankeyf Kalesi'nin yürüyüş rotası üzerinde ve küçük saraya hâkim bir noktada inşa edilen konut (Foto. 11) tümüyle yığma esaslıdır. Konutun üzerinde herhangi bir kitabe ya da tarih ibaresi yoktur. Bölge sakinlerinden sözlü olarak edinilen bilgilere göre erken cumhuriyet dönemine tarihlenen konut dikdörtgen bir plan özelliği (Plân 2) arz eder ve sofasızdır. Çatısı tamamen yıkılmış olan konuta giriş, 83 cm. genişliğinde ve 168 cm. uzunluğunda bir kapı ile (Foto. 11) sağlanır. Konutun giriş bölümü 65 cm. kalınlığında bir duvar ile odadan ayrılmaktadır. Günümüzde bu duvar yıkılmış olsa da kalıntılardan bu anlaşılabilir. Bu ilk mekânda yaklaşık olarak 200x325 cm. ebatlarındadır. Duvarın ortasında 150 cm. uzunluğunda ve 70 cm. genişliğinde bir ocak ile bu ocağın iki yanında yaklaşık 30 cm. genişlikte ve 45 cm. derinlikte iki niş yer alır. İç mekân teşekkülü ve konut içindeki durumu göz önüne alındığında buranın aşhane olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Bu kısmın

Fotoğraf 11. Konutun genel görünümü / *General view of the house*

Plân 2. Konutun plânı / *Plan of house*

Fotoğraf 12. Konut içinin genel görünümü / *General view of the house interior*

ve diğer bölümün zemin-tavan yüksekliği ise 242 cm'dir. Bu bölümden 85 cm. açıklığında bir kapı ile asıl yaşama birimine geçilir. 560x320 cm. ebatlarında olan mekânın kuzeybatı cephesinde 156 cm. açıklığında bir niş ile 48 ve 67 cm. açıklığında (birisi daha sonra kapatılmış)

HASANKEYF KALESİ'NDEN ÜÇ KONUT ÖRNEĞİ

iki pencere (Foto. 12) yer alır. Konutun kuzeydoğu cephesinde ise 64 ve 78 cm. genişliğinde (Foto. 12) iki adet pencere yer alır. Konutun güneydoğu yönünde yol olmasından kaynaklı olduğu düşünülen tek bir pencere yer alır. Ayrıca aynı cephenin önünde hayvanların su içmesi için kullanıldığı düşünülen zemin kaya oymaları (Foto. 13) mevcuttur. Duvar kalınlığı konutun tümünde 65 cm'dir.

Fotoğraf 13. Konutun güney cephesi / South facade of the house

Bileşik Yapılı

Hasankeyf Ulu Camisi'nin kible yönünde yerleşimin yoğunlaştığı kısımda yer alan konut (Foto. 14) kaya oyma mekânla yığma esaslı eklemenin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Taş yığma bölümden girişin sağlandığı konutun kaya oyma ya da yığma kısımlarına dair inşanın tarihi hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Konut plân açısından incelendiğinde kuzey cephedeki girişin hemen iki yanında birer oda yer alır (Plân 3). Girişin doğusunda yer alan oda yığma esaslı olup beşik tonozla örtülü ve dikdörtgen formludur (Foto. 15). Odanın doğu cephesinin ortasında bir ocak ile yanlarında birer pencere vardır. Duvar kalınlığı 70 cm'dir. Kuzey ve güney duvarlarında ise yüksekçe nişler yer alır. Girişin batısındaki mekân ise bileşik yapı (kaya oyma ve yığma) olup dikdörtgene yakın düzgün olmayan bir plân özelliği arz eder (Foto. 16). Oda, kuzey duvarda ortada bir ocak ile iki yanındaki pencere ve genişçe bir niş ile teşkilatlandırılmıştır. Bu iki odanın arasındaki bir koridor vasıtası ile köşe sofa vazifesi gören alana ulaşılır. Bu mekân dikdörtgene yakın plânlı 875x890 cm. çapraz ölçülüdür. Bu kısmın ocak ve pencerelerinin yer aldığı cephesi (Foto. 17) yığmadır. Oda, ortasından itibaren batıya doğru tümüyle kaya oymadır. Tümüyle kaya oyma olan oda konutun güneybatısında yer alır. Odanın ortasında kaya kütesinden bir uzantı yer alır.

Fotoğraf 14. Konutun genel görünümü / General view of the house

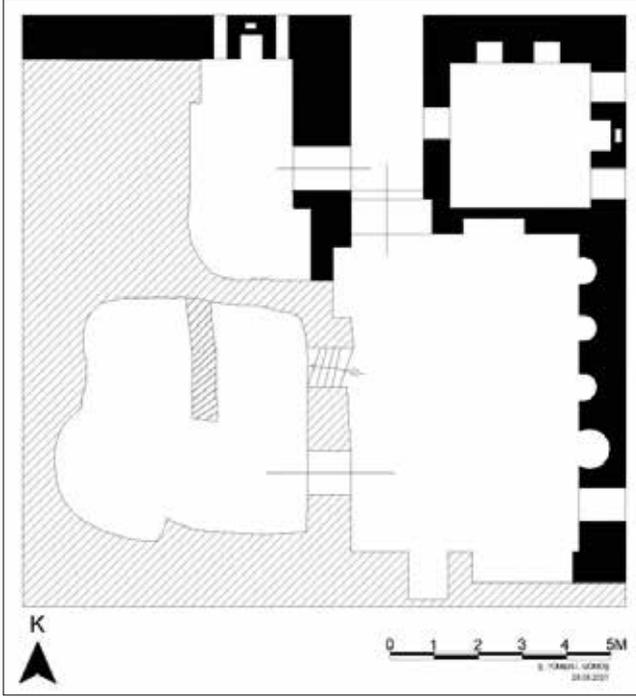
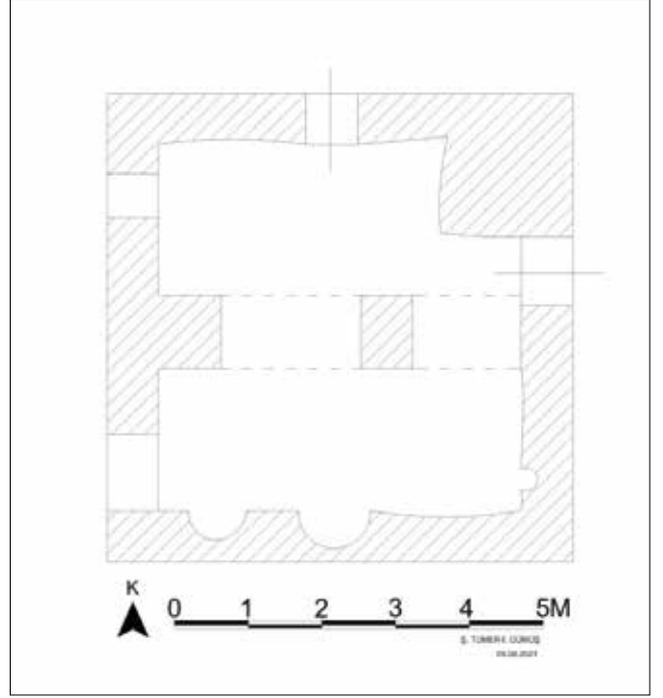

Fotoğraf 15. Girişin batısındaki oda / Room to the west of the entrance

Fotoğraf 16. Girişin doğusundaki oda / The room to the east of the entrance

Bu konutta ilginç bir şekilde bir kaya oyma mescitle de bağlantı vardır. Köşe sofa şeklindeki birimden kaya oyma merdivenlerle ulaşımın sağlandığı mescid yapısı (Foto. 18) kareye yakın bir plân özelliği (Plân 4) arz eder. Biri bağımsız iki yığma ayağın yer aldığı mescidde ayaklar

Plân 3. Konutun plânı (Ş. Tümer/İ. Gümüş) / *Plan of house*Plân 4. Mescidin plânı (Ş. Tümer/İ. Gümüş) / *Plan of mosque*Fotoğraf 17. köşe sofa / *Corner sofa*Fotoğraf 18. Mescid / *Mosque*

ve mihrap kısmı yığmadır. Mescidin mihrap cephesi 490 cm batı cephesi ise 500 cm'dir. Mescidin diğer bölümleri tamamen kaya oymadır. Bu birimin ilk kullanım şeklinin mescid mi olduğu ya da sonradan mı mescide dönüştürüldüğü bilinmediği gibi konutla bağlantısının sonradan mı sağlandığı da⁴ bilinmemektedir. Mescid konutun güneybatı odasının hemen üzerinde yer almaktadır (Plân 5).

⁴ Hasankeyf Kalesi yapıları define hayaliyle yaşayan vandallar tarafından çok ciddi zayıt ve yıkıma uğramıştır. Konutla mescidin bağlantısı bu zayıt neticesinde de açılmış olabilir. Bu bağlantının düzgün bir açıklıkla sağlanmamış olmasıyla birlikte hemen merdivenin önündeki moloz yığını (Foto. 19) bizi bu düşünceye sevk etmektedir.

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

Hasankeyf ilçesi ve kalesi Artuklu Devletine başkentlik yapmış önemli bir Türk-İslâm yerleşimidir. İç kaleden günümüze gelen eserlerin önemli bir kısmı da yine Ortaçağ'dan dolayısıyla İslâmi dönemden kalmadır. Kale iç yerleşim alanı her ne kadar anıtsal mimari ile ön plâna çıksa da konut mimarisi açısından oldukça zengin ve gösterişlidir. Günümüzde yeni Hasankeyf'e bakan yamaçlarında bal peteğini andıran mimarisi ve yerleşim şeması ile konutlar kalenin silüetinde (Foto. 20) temel etkindir.

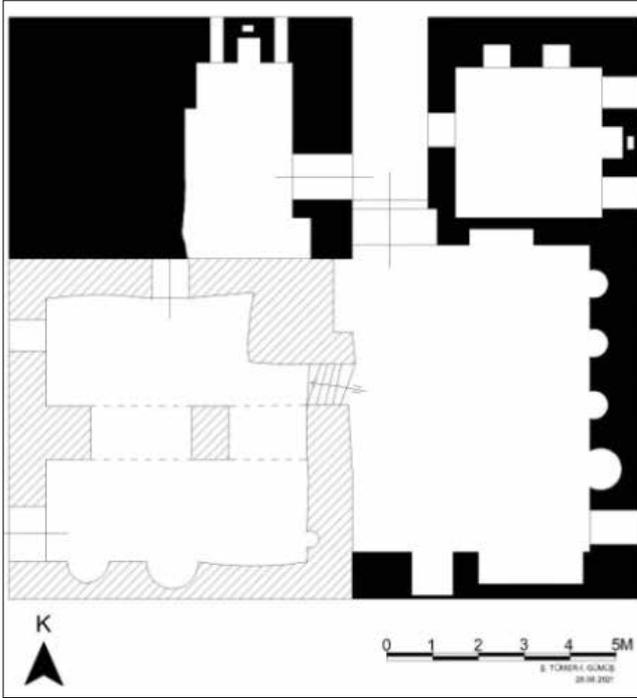
HASANKEYF KALESİ'NDEN ÜÇ KONUT ÖRNEĞİ

Fotoğraf 19. Konut mescid bağlantısı / House with mosque connection

Fotoğraf 20. Kale konutlarının genel görünümü / General views of the castle house

Plân 5. Konut-Mescid Plânı (Ş. Tümer/İ. Gümüş) / Plan of house-mosque.

Fotoğraf 21. Yusuf Ağa Konağı / Yusuf Ağa Mansion

Fotoğraf 22. Yusuf Ağa Konağı / Yusuf Ağa Mansion

Kale'nin özellikle Ulu Cami etrafında yoğunlaşan yığma konutlar genellikle tek mekânlı/tek odalı ve işlevsel amaçlı yapı örnekleridir (Kozbe, 2017, s.28). Estetik arayışın temel hareket noktası olmadığı konutlar, mağaralarda yaşayan insanların zamanla ekonomik iyileşme ve konfor arayışına bağlı olarak gelişim göstermişlerdir. Bu nedenle de kaledeki tüm yığma konutlar Cumhuriyet dönemi örnekleridir. Ulu Cami'nin kible yönünde yer alan ve Yusuf Ağa Konağı (Foto. 21-22) olarak adlandırılan yığma konut, iç kalede ayakta kalmış örnekler arasında en gösterişlisidir. İncelediğimiz yığma konutla (Foto. 11) Yusuf Ağa Konağı arasında malzeme ve işçiliği açısından benzerlik söz konusudur. Ancak Yusuf Ağa Konağı'nın mahzen, ahır vb. amaçlarla kullanılan zemin katı ve iç mekân doğu duvarının

ortasında yer alan büyük niş ile bu nişin yanında yer alan iki adet daha küçük niş ve çatı kısmındaki farklı renk taş işçiliği bu iki konutu birbirinden ayıran farklılıklardır. Kaledeki diğer yığma konutların büyük çoğunluğu gibi bu konutta tek mekânlı olarak düzenlenmiştir.

Fotoğraf 23. Kalenin doğusunda yer alan kaya oyma konutların çevrelediği bir vadi / *The rock-carved dwellings to the east of the castle surrounded by a valley*

Fotoğraf 24. Kasr Rabi (Ağustos 2021) / *Kasr Rabi (August 2021)*

İncelediğimiz yığma konut (Plân. 2; Foto. 12) diğer konutlardan farklı olarak asıl kullanım alanı bir duvar vasıtasıyla giriş bölümünden ayrılmıştır. Bu kısımda bir ocağın yer alması ve mekânın ebatları itibariyle daha çok aşhane ve günlük kullanım eşyalarının muhafaza edildiği birim izlenimini vermektedir. Konutun güney cephesinin önünde yer zemin kaya oymaları coğrafyanın sunduğu imkânların konut lehinde kullanımına bir örnektir. Bu kaya oymalar (Foto. 13) hayvanların su içme ihtiyacını karşılamak için kullanılmıştır. İç kaledeki tespit edilen tüm yığma konut örnekleri sofasız olarak inşa edilmiştir. Bu durumu bir tercihten ziyade zorunluluk ile açıklamak daha doğrudur. İç kaledeki alanın verimli kullanılması tutumu ile ekonomik koşulların mimari üzerindeki belirleyici etkisi bu inşaa tarzını kaçınılmaz kılmıştır. Konut tüm bu bileşenler kapsamında değerlendirildiğinde halk yapı sanatı olarak tanımlanan ve halkın kendi konutunu inşa ettiği, konutun yayılım alanını arazinin/parselin, tamamlanma sürecini ekonomik statünün belirlediği bir çizgide değerlendirilebilir.

İnsanlığın ilk barınaklarından olan mağaralar (Arsebük, 1996, s.17) temel ihtiyaçlardan olan barınma için doğanın insanoğluna sunduğu bir ödül gibidir. Mağaralarla⁵ birlikte coğrafyanın elverdiği bölgelerde kayaların oyularak barınak haline getirilmesi ise insanlığın belki de en eski inşa yöntemlerindedir. Hasankeyf ilçesi ve kalesi bu açıdan oldukça zengin kaya oyma konut türleri (Foto. 23) ile yine kaya oyma kilise, mescid vb. yapılar açısından çeşitlilik arz eder. Ilısu Barajı ile birçok kaya oyma mekân ve doğal mağara su altında kalmıştır. Sayıları binleri bulan⁶ bu kaya oymalar hâlihazırda Kasr Rabi olarak adlandırılan bölümden Şa'b Vadisine oradan iç kaleye, iç kaleden ise güney yamaçlara kadar inmektedir. Kaya oyma konutlar⁷ üzerlerinde herhangi bir kitabe, tarih ibaresi, yazıt, süsleme gibi ipucu verecek bir takım unsurlara sahip olmadığı için tarihlendirme noktasında net bir şeyler söylemek mümkün değildir.

Çalışma kapsamında incelediğimiz konut konum itibariyle manzaraya yönelimin esas alındığı⁸, Dicle Nehri'ne bakan yüzünün balkon açıkları şeklinde düzenlendiği cephe anlayışına sahiptir. Bu konutta dâhil olmak üzere birçok kaya oymayı belirli bir plân tipine dâhil etmek zordur. Kaya oymaların ihtiyaca göre konut içinde başka oyuklar açılarak büyütülebilmesi, geleneksel konutların esneklik ilkesi ile (Bektaş, 2001, s.47-52) yakından ilintilidir. Yığma konutlarda bu eklemeleri malzeme teknik vb. gibi özellikleri itibariyle ayırt edilebilirken kaya oymalarda böyle bir ihtimal yoktur. Dolayısıyla incelenen bir kaya oymanın inşa edildiği ilk hali olup olmadığını kestiremiyoruz. Çünkü konutun daha sonra ihtiyaçlar dâhilinde yeni oyuklar açılarak genişletilmesi ihtimaller dâhilindedir.

Anadolu'da kaya oyma kültürü açısından öne çıkan Kapadokya Bölgesi konut, müstemilat, cami/mescid ve kilise yapılarıyla (Cimşit, 2008, s.71-74; Erdal, 2014, s.517; Budak, 2018, s.328) ünlüdür. Bununla birlikte Gaziantep, Şanlıurfa ve Mardin'de (Dalkılıç ve Aksulu, 2004, s.321) kaya oyma geleneğinin örneklerinin

⁵ Hasankeyf Kalesi'nde daha önce yaşamış insanlar ister kaya oyma olsun isterse de doğal mağara olsun her iki örneğe de mağara demektedirler. Bu durum onların konutun yapımındaki yöntemden ziyade doğanın sunduğu imkanı bilinç altlarında yaşatmalarıyla ilgili görünmektedir.

⁶ Batman Kültür Envanterinde 6000-7000 (Kozbe, 2017: 6) olarak verilen sayı Ali Mıynat tarafından 7500 (Mıynat, 2008: 157) olarak ifade edilir. Ayrıca seyyah kaynaklarındaki farklı veriler ve bilgiler için bkz: Mıynat, 2009: 191

⁷ Hasankeyf Kalesi'ndeki kaya oyma konutlar ile doğal mağara oluşumları murç izleri sayesinde birbirlerinden kolaylıkla ayırt edilebilmektedir.

⁸ Seyyahların Hasankeyf'e dair notlarından kaya oyma konut geleneğinin ciddi bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Sadece konutlar değil birçok yapı türünde kaya oyma geleneğinin varlığından bahsederler (Mıynat, 2009: 183-197).

HASANKEYF KALESİ'NDEN ÜÇ KONUT ÖRNEĞİ

görüldüğü diğer bazı şehirlerdir. Fakat Hasankeyf ilçesi ve kalesi kaya oyma geleneği içerisinde gerek konut sayısı gerekse de konutların ölçüleri bakımından daha nitelikli bir özel bir yer tutar. Konut girişindeki ayakkabılık nişinden itibaren konut içinde aydınlatma ve yüklük amaçlı nişlerin tümü de kaya oymadır. Daha sonra (Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi) kaya oyma konutlara sadece ocağın eklendiği gözlenir. Hasankeyf kalesinin etekleri sayısız kaya oyma mekân ile doludur. Aynı şekilde Hasankeyf yakınındaki birçok merkezde bu geleneğe rastlamak mümkündür. Batman'ın köylerinde de kaya oyma konut geleneğinin varlığını (Azizov ve Yılmaz, 2012, s.65-79) biliyoruz. Bölgede kaya oyma konutlarda günümüzde yaşayan kalmamıştır.

Hasankeyf Kalesi'ndeki bileşik yapıli konut sayısı azımsanmayacak kadar fazladır. Kasr Rabi (Foto. 24) olarak bilinen konut ise oyma ve yığmanın bir arada kullanıldığı en nitelikli örneklerdendir. Kaya oyma konutlara daha sonra yapılan yığma eklemelerle oluşturulan bu konutlarda asıl unsur kaya oyma mekânlardır. Hasankeyf Kalesi'nde görülen bu konut türünün son halini İslami dönemde aldığını yığma kısımlardaki devşirme malzemelerden (Tümer, 2021, s.31-32) anlayabilmekteyiz. İslami dönem yapılarından alındığı anlaşılan devşirme malzeme Hasankeyf Kalesi'ndeki birçok konutta karşımıza çıkmaktadır. İncelediğimiz bileşik yapıli konutun (Foto. 14) giriş yönündeki iki bölüm ile konutun doğu cephesi sonradan eklenerek cas⁹ ile sıvanmıştır. Konutun odalarının açıldığı ve köşe sofaı plân tipini andıran mekân ortak kullanım alanı olarak işlev görmüş ve ona göre teşkilatlandırılmış gibidir.

Tüm bu konut türleri halk yapı sanatının güzide birer örnekleridir. Coğrafyanın sunduğu imkânlar çerçevesinde çevreyle uyumlu olarak dizilim gösteren Hasankeyf Kalesi konutları aynı zamanda kırsal mimari olarak adlandırdığımız kategori içerisinde de değerlendirilebilir. Kaya oyma konutların hemen hemen tümünde görülen ve hayvan bağlamak amacıyla duvara açılmış oyuklar (Foto. 8), konutta insanlarla birlikte hayvanlarında yaşadığının kanıtıdır (Tümer, 2021, s.46-52). İster tek mekânlı isterse de çok mekânlı olsun tüm konutlarda bu gediklere rastlanmaktadır. İncelediğimiz kaya oyma konutta ise konutun her odasında bu gediklerden vardır. Dolayısıyla kır insanının temel geçim kaynağı olan tarım ve hayvancılığın konut üzerindeki belirleyici etkisi, mimaride bu şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Yığma konutun güneydoğu yönünün zeminindeki kaya oyma yalıklar da hayvancılığa atıfta bulunan bir başka göstergedir. İç kale yerleşim alanının kısıtlı olmasının ve bu nedenle de tarımdan daha ziyade hayvancılığın ön plâna çıkmasının bu tutum üzerinde etkili olduğu da düşünülebilir. “Halk yapı sanatı” tabiri konutun inşa yol ve yöntemleri noktasında bir açıklama getirebilse de tarımsal ve hayvancılığa yönelik eklentilerin belirleyici olduğu konutları kırsal mimari kapsamında ele almak daha doğru olacaktır.

⁹ Cas, kireç taşının öğütülerek içine yumurta akı veya kül gibi maddelerinde eklenmesiyle elde edilmiş bir harç çeşididir. Batman, Siirt ve Diyarbakır bölgesi yapılarında yoğun bir kullanım alanı vardır (Tayla,2007:365).

KAYNAKÇA

- Arık, O., 2003. *Hasankeyf Üç Dünyanın Buluştuğu Kent*, Kültür Yayınları Ltd. Şti., Ankara, Mas Matbaacılık.
- Azizov, A., ve Yılmaz, A., 2012. “Batman Köylerinde Kaya Oyma Ev Geleneği İçerisinde Razaman Yağız Evi”, 16. *Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri Kitabı* (Ed. Meryem Acara Eser ve Ebru Bilget Fataha ve Gülseren Koyun), Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, Sivas, s. 65-79.
- Bektaş, C., 2001. *Halk Yapı Sanatı*, İstanbul, Literatür Yayınları.
- Boran, A., 2001. *Anadoludaki İç Kale Cami ve Mescidleri*, TTK Yayınları, Ankara, TTK Basımevi.
- Budak, A., 2018. *Kapadokya Bölgesi Kaya Oyma Camileri*, İstanbul, Literatürk Academia.
- Cimşit, F., 2007. *Tepe Kent Yerleşmelerinde Psiko-Sosyal Alan Olgusunun Konut Örüntüleri ile İlişkisi; Uçhisar Örneği*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi], İstanbul.
- Dalkılıç, N. ve Aksulu, I., 2004. Midyat Geleneksel Kent Dokusu ve Evleri Üzerine Bir İnceleme, *Gazi Üni. Müh. Mim. Fak. Der.*, c.19, sayı 3, s. 313-326.
- Erdal, Z., 2014. *Aksarayda Türk Devri Mimarisi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Basılmamış Doktora Tezi], Van.
- İsen, Z., 2014. *Hasankeyf'in Şehircilik Tarihi*, Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi], Batman.
- Kozbe, G., 2017. *Batman Kültür Envanteri* (ed.), Batman İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, C.3, Batman, Arkadaş Basım Ltd. Şti.
- Mıynat, A., 2008. *Bir Ortaçağ Kenti: Hasankeyf*, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi], Muğla.
- Mıynat, A., 2009. “Batılı Seyyahların Gözüyle Hasankeyf”, 1. *Uluslararası Batman ve Çevresi Tarihi ve Kültürü Sempozyumu* (Ed. Adnan Çevik ve Salim Cöhce), Batman Valiliği, s. 182-198.
- Miyake, Y. vd., 2012. “New Excavations at Hasankeyf Höyük: A 10th Millennium cal. BC Site on the Upper Tigris, Southeast Anatolia”, *Neo-Lithics* 1/12, s. 3-7.
- Oğuzoğlu, Y., 1997. “Hasankeyf” maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C.16, Türkiye Diyanet Vakfı, s. 364-368.
- Tayla, H., 2007. *Geleneksel Türk Mimarisinde Yapı Sistem ve Elemanları I-II*, İstanbul, Taç Vakfı Yayınları.
- Tümer, Ş., 2021. “Hasankeyf Kalesi’ndeki Bir Kaya Oyma Konut ve Düşündürdükleri”, 1. *International Hasankeyf Scientific Research And Innovation Congress* (Ed. Bahar Altunok ve İlyas Erpay), Batman, s.46-52.
- Tümer, Ş., 2021. “Hasankeyf Kalesi’ndeki Konutlarda Devşirme Malzeme Kullanımı”, 1. *International Hasankeyf Scientific Research And Innovation Congress* (Ed. Bahar Altunok ve İlyas Erpay), Batman, s. 29-45.
- Uluçam, A., 2012. “Hasankeyf Ulu Camii” maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C.42, Türkiye Diyanet Vakfı, s. 103-104.
- [URL 1, 2021]
<https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/hasankeyf-kazilarinda-3-bin-yil-oncesine-ait-bulgulara-ulasildi/2444718>
- Zengin, B., 2001. *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri*, İstanbul, Samaha Turizm.